

Wie heeft het universum zwanger gemaakt?

Gedachten bij Mattias Desmets *Psychologie van totalitarisme* (Pelckmans 2022)

Elke Bussler, april 23

Hypnose

Ik las de kritiek nog voor ik het boek zelf had gelezen: "Nieuw denken over massavorming (psychose)".¹ Psychose? "Desmets visie op massa's is gemedicaliseerd," lees ik verder. Heeft hij het over een psychose? Nee, dat woord komt in het boek niet voor. Inmiddels wel gelezen. Dat geven de critici ook toe: "Desmet zelf vermijdt het woord 'psychose', maar zegt wel over de mensen in de massa dat het is alsof ze onder hypnose zijn." En: "Wij zijn het niet helemaal eens met Desmet dat massa's eigenlijk 'gek zijn'." Zegt hij nu wel of niet dat de massa vormende mensen gek zijn? Hij zegt het niet, dus de kritiek is nogal geconstrueerd.

Wat hij wel zegt, inderdaad, is dat "het is alsof ze onder hypnose zijn". Hypnose is geen ziekte, een belangrijk verschil. En noemenswaardig in dit verband is dat Desmet er uitdrukkelijk op wijst dat "in een toestand van massavorming of hypnose (...) de mens wel degelijk de mogelijkheid [blijft] hebben om ethische keuzes te maken" (p. 148).

Je blijft dus in Desmets visie zeker verantwoordelijk voor wat je onder hypnose – of in een massa – doet. Dus ook voor de keuze, bewust of meestal onbewust, om deel uit te maken van een massa, neem ik aan. Op de vraag hoe je kunt voorkomen dat je zelf het slachtoffer wordt van collectieve hypnose en blind wordt voor een onbewust werkzame totalitaire logica, luidt zijn antwoord: "Blijven spreken, op een zo open mogelijke manier, met mensen die een andere mening hebben en zelf ook minimaal tot een open gesprek bereid zijn."²

Een praktisch en overtuigend antwoord. En toch zou je nog wat dieper kunnen gaan. Want hoe bereik je deze staat van openheid, in alle oprechtheid? De meest doorwrochte analyse van vrijheid in het denken is vermoedelijk het betoog voor een 'ethisch individualisme' van Rudolf Steiner.³ Als je je bewust bent van de drijfveren van je handelen, en je vindt deze in je eigen morele intuïtie, ben je gewapend tegen alle vormen van hypnose of massavorming.

Ook Paracelsus zegt iets soortgelijks, bijvoorbeeld in het boek over lunatici⁴, dus maanzieken, mensen die volgens hem in de macht zijn van een of andere ster of planeet. Hier is een opmerking over het taalgebruik van Paracelsus op zijn plaats, want dit kan je makkelijk op een verkeerd been zetten. Waar hij het over sterren en planeten heeft, heeft dit doorgaans niets te maken met astrologie in de gebruikelijke zin. De hele astrologie laat Paracelsus sowieso alleen maar gelden voor het dier in de mens. Als mens (en "alleen het hoogste in de mens is de mens"⁵) is de mens helemaal vrij; maar het dierlijke in de mens kan last krijgen van de 'planeten'. En voor planeten, sterren of ook 'de hemel' moeten we lezen 'astrale krachtvelden', ofwel psychische krachten. "De sterren, de sterrenbeelden, de planeten zijn net geesten."⁶

Als een mens lunatisch wordt, als de maan of een andere planeet hem gek maakt, dan gaat het om het dier in die mens, dat te machtig is geworden. En Paracelsus heeft het in dit verband ook over 'dierlijke sterren'. Lunatici, zegt hij nu, hebben een 'dierlijke geest'. En volgens Paracelsus is dat een keuze die iedereen kan maken en ook iedereen moet maken: wil ik dier zijn, of wil ik mens zijn.

Interessant is ook waar hij lunatici opmerkt: in de eerste plaats noemt hij oorlogshitsers. Verder mensen die in de gokwereld of in de prostitutie zitten (onder wie hoernalisten en politici, zou ik eraan toevoegen), woekeraars en kooplieden, en zwart-magiërs (de top van de complotteurs?).

Over de 'dierlijkheid' van de sterren en de macht van de mens nog het volgende citaat: "Net zoals de hand [van de mens] de aarde overmeestert, zo overmeestert zijn inwendige microkosmos de hemel, die aan hem gehoorzaam moet zijn als een hondje dat aan komt lopen of zich terugtrekt zoals de mens wil. (...) Zoals een paard dat helpt de akker te bebouwen zodat de boer kan zaaien, zo zijn de sterren paarden en honden enzovoorts die de mens inzet zoals hij ze wil hebben, dat wil zeggen, overeenkomstig zijn wijsheid, of deze nu goed of kwaad is, of ze list en bedrog inhoudt of oprechtheid."⁷

Complot versus massavorming

Vaak hoor je de vraag: is het nu domheid of kwaadheid? Of wat in welke mate? Regelmatig verbaas ik me over het strikte óf-óf waarmee de ontwikkelingen van de laatste paar jaar hetzij aan complotten of aan domme volgzaamheid worden geweten. Zou een wereldwijd, en ook een kleinschaliger complot enige kans van slagen hebben zonder de gewillige massa's als complement? En kan massavorming alleen uit zichzelf worden verklaard? Moet er niet eerst een 'astraal vonkje' zijn, om een term van Paracelsus te gebruiken?

Desmet beschrijft massavorming als een zichzelf organiserend proces, dat volledig spontaan begint. Het is een "logisch uitvloeisel van de effecten van de rationalisering en de mechanisering van de wereld" en kan op gang komen wanneer er vier voorwaarden zijn gegeven: 1. eenzaamheid, sociaal isolement, 2. gebrek aan zingeving in het leven, 3. veel vrij vlottende angst en 4. veel ongebonden frustratie en agressie (p. 128-132). Hij heeft duidelijk geen behoefte aan de hypothese dat er achter alles complotten zouden zitten. De zoekrichtingen *follow the money* en *cui bono* worden zonder meer verworpen.

Helemaal zo eenzijdig ligt de zaak echter niet; ook Desmet houdt er rekening mee dat op een bepaald niveau wel degelijk een plan in het spel kan zijn. Zo waren er zo'n vijf mensen die de hele Holocaust hadden gepland, terwijl de rest er blind, zelf gehypnotiseerd, aan meewerkte. In conclusie is hij het eens met Hannah Arendt dat er "in de meeste maatschappelijke omwentelingen een bepaalde complotdimensie [zit], (...) maar ze wordt makkelijk overschat. Als er iets regeert vanuit het duister, dan zijn het niet zozeer geheime genootschappen, maar wel ideologieën" (p. 187).

Het zouden dus ideologieën zijn die de massa's voortbrengen en voeden – en niet alleen de massa's, maar ook hun leiders. De menners worden gemend door de ideologie waarin ze fanatiek geloven, constateert Desmet, aansluitend bij Le Bon. Nog een paar citaten: "Wat stuurt, is in de eerste plaats een ideologie. (...) Ideologieën organiseren en structureren een maatschappij" (p. 178); "De dominante ideologie selecteert wie op sleutelposities terechtkomt" (p. 180); "De ultieme meester is de ideologie, niet de elite" (p. 181).

De grote acteur van de geschiedenis is dus 'de ideologie', of met een woord van Charles Eisenstein die hier wordt aangehaald (p. 187), de *zeitgeist*. Deze term bevat me al beter, omdat hij op een wezen duidt. Alhoewel ook het begrip ideologie impliceert dat er een ideoloog moet zijn, een schepper van de ideologie – en wel buiten de menners die door dezelfde ideologie worden gemend. Althans, een proces dat continu zichzelf creëert door middel van een ideologie, lijkt mij moeilijk denkbaar.⁸

Van de tijdgeest geeft *Faust* al een rake typering:

*Was ihr den Geist der Zeiten heißt,
Das ist im Grund der Herren eigener Geist,
In dem die Zeiten sich bespiegeln.*⁹

Wie zijn deze heren? Zeker niet onze politici, tv-virologen en ranzige twitteraars. Van hen wil ik best geloven dat het kleine poppetjes zijn die zelf ten prooi zijn gevallen aan

de ideologieën die hun worden ingefluisterd. De heren wier geest hier de massa's en de mannen ment, moeten we in de hoogste contreien zoeken. Maar wat nu als de Klaus Schwabs, de Rockefellers en Bill Gatesen en alle geheime genootschappen die je maar wilt, zelf slechts de instrumenten zijn van nog hogere machten – geestelijke machten?

Een meer specifieke betekenis heeft het woord 'tijdgeest' in de esoterische traditie. De tijdgeesten, aldus Steiner, behoren tot de hiërarchie van de *archai*, de oerkrachten. In *Genesis* worden ze *yom* (dag) genoemd, in de gnosis *eonen*. Volgens antroposofisch onderzoek heerst een tijdgeest ongeveer 2160 jaar, een twaalfde van het Platonisch wereldjaar. Op een lager niveau drukken de aartsengelen beurtelings hun stempel op een bepaald tijdvak, telkens zo'n 350 jaar.

"Voor iedere eon is er een bepaalde geest, en de ontwikkeling op aarde komt tot stand doordat de ene tijdgeest de andere tijdgeest opvolgt. (...) De mensen maken zich de opvattingen van hun tijd eigen, maar ze weten niet dat hier tijdgeesten achter staan; ze weten niet dat ze hier op aarde als het ware alleen maar de werktuigen zijn om de geest van hun tijd tot uitdrukking te brengen."¹⁰

Er zijn ook tegenkrachten, die de ontwikkeling remmen. In de geestelijke wereld worden oorlogen uitgevochten, en wij zijn het slagveld. Ook wie, zoals ik, hier zelf geen zicht op heeft, is in staat om zich bij iedere opwelling, of gewoon van tijd tot tijd, af te vragen: welke macht wil mij nu instrumentaliseren? – om aan het boven gegeven antwoord op de vraag hoe je kunt voorkomen dat je zelf gehypnotiseerd raakt, nog een diepere dimensie te geven.

Deze overwegingen doen niets af aan Desmets beschrijving van hoe massavorming tot stand komt. Ik denk alleen niet dat dit proces 'spontaan' ontstaat, noch dat ideologieën een eigen leven leiden, maar dat datgene wat 'vanuit het duister regeert', wel degelijk wezenlijke machten zijn, waarvan de ideologieën alleen een uiting zijn.

Vooruitgang

De grote vraag is natuurlijk: hoe nu verder met het gewonnen inzicht. De boven aangehaalde Paul Frijters et al.¹¹ weten het wel: "Er is gewoon geen weg terug op die vooruitgang. (...) We gaan technologie, inclusief technologieën van de geest die nu op zoveel gebieden zo goed voor ons werken, niet terugdraaien."

En ten behoeve van deze vooruitgang is massavorming zo slecht nog niet: "In de lange reeks van de geschiedenis kunnen massa's en de oorlogen die ze initiëren, gezien worden als mechanismen van creatieve sociale vernietiging. Massa's zijn zeker uiterst gevaarlijk, maar men moet er niet alleen bang voor zijn. Net als onze voorouders worden wij geconfronteerd met diepe sociale problemen, zoals ongelijkheid, waarvoor op hol geslagen massa's wellicht de enige realistische oplossing zijn."

Het soort vooruitgangdenken dat hier tot uitdrukking wordt gebracht, lijkt bijna een soort automatisme, je hoort het overal. Vanzelfsprekend is het zeker niet. Wat is 'vooruitgang', in het licht van de ontwikkeling van de mens?

Als we eens proberen die weg niet als een rechte lijn te zien, maar als een parabool, dan kan 'vooruitgang' een heel ander gezicht krijgen. We zouden het diepste punt van de parabool – de grofste vorm van materialisme – nu gepasseerd moeten zijn en op weg zijn om de geestelijke dimensie van de mens te hervinden. Als we uit de bocht vliegen en *immer geradeaus* door blijven marcheren in plaats van behoedzaam de draai te maken, kan de vermeende vooruitgang weleens tot achteruitgang worden. Zo noemt Meino Smit de doorgedreven industrialisering van de landbouw terecht "de grote sprong achterwaarts".¹²

Desmet ziet ons wel de juiste draai vinden: de kwantummechanica en vooral de chaostheorie luiden "een nieuw tijdperk in (...); een tijdperk waarin het universum weer zwanger van zin is" (p. 214).

Ook hierbij weer de vraag – en waar volgens mij het antwoord gezocht moet worden, zal inmiddels wel duidelijk zijn: wie heeft het universum zwanger gemaakt? Ondanks alle hoopvolle tekenen zal de bevalling alleen slagen als er genoeg mensen zwanger zijn, of binnenkort worden, van hun ontwakende zelf. Zo boven, zo beneden.

Om dit te onderbouwen, wil ik het thema 'vooruitgang' wat ruimer bekijken. En nee, ik zal er niet alweer Steiner bij halen. Laten we naar een andere Rudolf kijken, die veel minder bekend is en nochtans ook interessante dingen te melden heeft. Rudolf Bubner bekijkt de architectuur van de wereld – met mineraal, plant, dier en mens – simpelweg op de basis van waarneming en onbevangen denken. Weliswaar geïnspireerd door zijn naamgenoot; maar zijn werk doet geen beroep op bovenzinnelijke ervaring en kan helemaal op zichzelf worden bestudeerd en beoordeeld.¹³

Dit is in een notendop zijn verhaal: er was eens een fase in de menswording waarin de mens nog op het ontwikkelingsniveau van het dier stond. Hij had een dubbele natuur: enerzijds dierlijk, want hij had nog geen individueel, geestelijk wezen; en anderzijds menselijk, omdat hij de openheid had om zo'n wezensdeel op te kunnen nemen. Hierbij moeten we uiteraard niet aan de uiterlijke vorm van de huidige mens noch de huidige dieren denken.

Op een gegeven moment vond er een scheiding plaats in de toenmalige dier-menselijke bevolking. Naar boven toe ontwikkelde zich de mens, naar onderen ontstond de dierenwereld, met heel haar rijkdom aan verschillende vormen. Met hun specialisatie verloren de dieren het universele, open karakter van de mens: zij kwamen vast te zitten in hun respectieve vormen. Een huidig dier kan geen mens meer worden.¹⁴

De mens heeft wel een deel van het dierlijke karakter meegenomen: het groepsachtige, dat de kenmerken van de soort draagt. Het is dat wat de mens tot een diersoort maakt, en waarvan sommigen menen dat dit de hele mens is. Het nieuwe van de mens is zijn individueel, geestelijk wezen. Zodoende is met de huidige mens opnieuw een wezen ontstaan met een dubbele natuur.

Paracelsus, die een diep inzicht had in de menselijke psyche, heeft deze dubbele natuur van de mens perfect gezien: "De mens is tweevoudig, want hij is tegelijkertijd dier en mens. Dat wil zeggen, hij kan als een mens of als een dier handelen. Als hij handelt als een mens, dan is hij een mens; als hij handelt als een dier, dan is hij het dier waar hij op lijkt. Niet als een vergelijking, of bij wijze van spreken: hij is 'net een hond', of 'net een wolf'; nee, hij is een hond, hij is een wolf."¹⁵

Dit maakt ook duidelijk hoe we een andere uitspraak van hem moeten verstaan, die op het eerste gezicht nogal fantastisch lijkt: in een traktaat over astronomie heeft hij het over een soort betoveringsmagie, die het mogelijk zou maken om mensen in dieren te veranderen.¹⁶ Wat dus betekent de mensen zodanig te manipuleren dat ze hun menszijn opgeven en zich gedragen als dieren. Een soort magie die ook tegenwoordig nog vol overgave wordt beoefend.

In de massa wordt de individuele ziel vervangen door een groepsziel, zegt Le Bon (Desmet, p. 169). Groepsziel, of eigenlijk groeps-Ik, is precies de term waarmee Rudolf Steiner het wezen van het dier typeert in tegenstelling tot de mens. Alle dieren van hetzelfde soort hebben een gezamenlijk Ik. In het mensenrijk is één mens wat in het dierenrijk een diersoort is. Dit is het principiële verschil tussen dier en mens: het Ik, dus het individuele, geestelijke wezen van iedere mens.

Ik ben dan ook wat ongelukkig met de formulering van Desmet dat "het verschil tussen mens en dier primair in het gehanteerde communicatiesysteem [ligt]. Dieren gebruiken tekens die zich op een vaste en relatief onveranderlijke manier verhouden tot datgene waar ze naar verwijzen (...); mensen gebruiken symbolen of woorden die afhankelijk van de context waarin ze verschijnen, iets volledig anders betekenen" (p. 156).

Interpreteer je deze observatie in het licht van het bovenstaande, dan blijkt dat het communicatiesysteem niet het *primaire* verschil is. Het geconstateerde verschil is een *gevolg* van een veel dieper verschil tussen mens en dier. De eenduidige communicatie tussen dieren heeft, naar ik aanneem, voornamelijk betrekking op dieren van hetzelfde soort. Ik weet niet in hoeverre verschillende diersoorten elkaars taal begrijpen. Als mensen met elkaar communiceren, dan is dat, in dierentermen, van soort tot soort. De communicatie binnen een soort – bij de mens is dat een zelfgesprek – is naar mijn ervaring redelijk duidelijk.

Terug naar Bubner. Vergelijkbare ontwikkelingen zoals tussen mens en dier hebben zich in nog vroegere tijden afgespeeld tussen dier en plant, tussen plant en mineraal. Zo als de mens in een vroegere ontwikkelingstoestand het alomvattende, ongedifferentieerde, voor alle ontwikkelingen openstaande oer-wezen van het dierenrijk was, was er echter geen dier dat deze rol kon spelen voor het plantenrijk; hier is de afstand tussen de rijken veel groter. De 'oerplant' is altijd een geestelijke entiteit gebleven, al heeft Goethe haar 'met eigen ogen gezien', zoals hij tegen Schiller zei.¹⁷

Als we dit evolutieprincipe naar de toekomst projecteren, en dat doet Bubner, zou dit betekenen dat ook de huidige mensheid een splitsing wacht: een deel gaat zijn geestelijk wezen verder ontwikkelen, terwijl een ander deel terugvalt naar het niveau van de dierlijke mens, de massamens. Dit lijkt tragisch; maar het is het principe dat de hele evolutie pas mogelijk maakt: iedere stap vooruit voor een deel van de groep gaat gepaard met een stap achteruit voor een ander deel. Was het mineralenrijk niet achtergebleven, zou er geen plantenleven mogelijk zijn; had het plantenrijk niet een stap terug gedaan, hadden de dieren zich niet kunnen ontwikkelen. De dieren hebben weer een offer gebracht om de menswording mogelijk te maken. Enzovoorts.¹⁸ Het idee zal enige weerstand oproepen, aangezien we tegenwoordig alleen in een opstijgende ontwikkeling geloven; niet zo lang geleden was het nog andersom.¹⁹

Als je om je heen kijkt, lijkt het wel alsof de scheuring al volop aan de gang is. Hier is echter voorzichtigheid geboden. "Wie het heden beoordeelt, moet over voldoende verleden beschikken", aldus Wim de Bie. Bij de ontwikkelingen die Bubner beschrijft, gaat het om een proces dat zich uitstrekt over een enorm tijdsbestek. En het fenomeen massavorming is van alle tijden. Zoals de door Paracelsus beschreven collectieve danswoede. Al hebben we "met de coronacrisis (...) voor het eerst in de geschiedenis het punt bereikt waarop de volledige wereldbevolking in één en dezelfde massadynamiek gegrepen wordt over een lange periode" (Desmet, p. 129). In hoeverre ons punt in de geschiedenis van een uitzonderlijke betekenis is, zal vermoedelijk pas in een verre toekomst duidelijk worden. Zowat ieder tijdperk ervaart de eigen tijd als iets heel bijzonders, en het aanbreken van de apocalyps is door de geschiedenis heen al vele keren verkondigd. Het betoog van Bubner – hij spreekt zelf met enige schroom over de toekomst van de mens – moet dus niet worden gebruikt om er conclusies of oordelen over tijdgenoten aan te ontleen. Wel om je eigen mens-zijn in een ruimer kader te onderzoeken.

Dit gezegd hebbende, kunnen Paul Frijters et al. wel gelijk hebben met hun positieve kijk op de rol van de massa's voor de vooruitgang – maar dan op een heel andere manier dan zij in gedachten hebben.

De rijken die in de loop van de evolutie ontstaan, worden uiterlijk steeds gelijksoortiger. Het dier staat dicht bij de plant dan de plant bij het mineraal. De mens staat al zo dicht bij het dier dat sommige mensen – en zeker wetenschappers – moeite hebben het onderscheid tussen dier en mens te zien. Met de splitsing binnen het mensenrijk zelf wordt het nog veel moeilijker. Het onderscheid verplaatst zich naar het innerlijk, naar het geestelijke vlak. Dit is althans de richting van de vooruitgang die de evolutie volgens Bubner aanwijst.

"Desmet lijkt te dromen over een soort spirituele revolutie", merken Paul Frijters et al. op. Mijn indruk is eerder dat hij het stadium van dromen allang voorbij is en de nieuwe, geestelijke wegen aan het verkennen is. Ik kijk dan ook uit naar het vervolg!

¹ Paul Frijters, Gigi Foster, Michael Baker: *New Thinking on 'Mass Formation' (Psychosis)*, <https://brownstone.org/articles/new-thinking-on-mass-formation-psychosis>; in het Nederlands: *Nieuw denken over massavorming (psychose)*, <https://viruswaarheid.nl/maatschappelijk/nieuw-denken-over-massavorming-psychose>.

² <https://www.facebook.com/mattias.desmet.7/>, in de opmerkingen onder zijn post van 11 maart 23.

³ Rudolf Steiner: *Die Philosophie der Freiheit. Grundzüge einer modernen Weltanschauung*, GA 4, Dornach 1995; in het Nederlands: *De filosofie van de vrijheid*, Steinervertalingen 2019.

⁴ Theophrastus von Hohenheim/Paracelsus: *De lunaticis*, in *Sämtliche Werke, 1. Abt.: medizinische, naturwissenschaftliche und philosophische Schriften*, uitgegeven door K. Sudhoff, deel XIV, München 1933, p. 43-72.

⁵ Een gevleugeld woord van Paracelsus, dat zo letterlijk bij mijn weten in zijn werk niet voorkomt, maar heel goed weergeeft wat hij op talrijke plaatsen uiteenzet.

⁶ A.w., p. 59.

⁷ Paracelsus: *De pest*, De Woudezel 2022, p. 153.

⁸ Er bestaat een interessant boekje van Rudolf Steiner, een reeks van vier voordrachten, waarin hij de twaalf mogelijke wereldbeschouwingen karakteriseert. Daar zegt hij over het *psychisme* ten opzichte van het *idealisme* het volgende: "Ideeën kunnen niet zomaar in de lucht hangen. In de negentiende eeuw bestond weliswaar het geloof dat ideeën de geschiedenis bepalen. Dit was echter slechts een onduidelijkheid; want ideeën als zodanig hebben geen kracht om een werking uit te oefenen. Daarom kan van ideeën in de geschiedenis geen sprake zijn. Wie inziet dat ideeën, als ze al bestaan, aan een wezen zijn gebonden dat ideeën kan hebben, die zal geen zuivere idealist meer zijn. Hij komt tot de opvatting dat ideeën aan wezens zijn gebonden, en wordt psychist" (Rudolf Steiner: *Der menschliche und der kosmische Gedanke*, GA 151, Dornach 1990, p. 40; in het Nederlands: *Het menselijk en het kosmisch denken*, Pentagon 2017).

⁹ J.W. Goethe: *Faust*, vers 577-579.

¹⁰ Rudolf Steiner: *Das Hereinwirken geistiger Wesenheiten in den Menschen*, GA 102, Dornach 2001, p. 146.

¹¹ Zie noot 1.

¹² Meino Smit: *Naar een duurzame landbouw in 2040*, Kolisko 2022, p. 253.

¹³ Rudolf Bubner: *Evolution, Reinkarnation, Christentum*, Urachhaus 1975; en *Christologie und Evolution*, Urachhaus 1985.

¹⁴ Zo bekeken zou je kunnen stellen dat de dieren van de mens afstammen, zoals de arts Leendert Mees (1902-1990) deed, die dit thema uitgebreid onderzocht in zijn boek: *Dieren zijn wat mensen hebben. Schepping en evolutie*, Uitgeverij Vrij Geestesleven 1984.

¹⁵ Paracelsus: *Liber de homunculis*, in Sudhoff (ed.) XIV, 325.

¹⁶ Paracelsus: *De hele astronomie*, in Elise Wolfram: *Paracelsus, een rozenkruiser*, De Woudezel 2013, p. 110.

¹⁷ J.W. Goethe: *Glückliches Ereignis*, 1817, in *Schriften der Stadelmann-Gesellschaft* vol. 14, 1934.

¹⁸ Hiermee heb ik maar een miniem gedeelte uit het werk van Bubner uitgelicht. Hij laat voorts zien dat volgens de innerlijke logica van het evolutiemodel dat uit de hele wereldarchitectuur naar voren komt, de gedachte aan reïncarnatie onvermijdelijk is. Nadat er eonen lang naartoe gewerkt is dat er als iets nieuws in de ontwikkeling de menselijke individualiteit verschijnt, zou het absurd zijn te menen dat deze na één kort mensenleven telkens weer afgekapt zou worden. En als even 'logisch' beschrijft hij het verschijnen van de Christus, waardoor weer een heel nieuwe ontwikkeling wordt ingeluid.

Wat de mens de nodige openheid verschaft voor een opgaande ontwikkeling, is individualiteit die samengaat met broederlijkheid. Deze twee horen bij elkaar. "Hoe individueler de mens wordt, des te universeler moet hij worden. Hierin ligt de belangstelling besloten voor de ander en voor al het andere; hierin leeft de bereidheid en het vermogen om de ander en het andere onzelfzuchtig en begrijpend in je op te nemen. Het individuele moet onzelfzuchtig worden om in zichzelf ruimte te scheppen voor het andere zelf. Dat heet liefde" (Bubner 1985, p. 134).

¹⁹ Bubner 1975, p. 46.